

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNƏ C. R. SYÖRL YANAŞMASI

Danışiq Aktı Nəzəriyyəsi (Speech Act Theory) Dil fəlsəfəsi daxilində təşəkkül tapmışdır və onun məqsədi bizim dildən necə istifadə etməyimizin üsullarını izah etmək olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə Danışiq Aktı Nəzəriyyəsi inkişaf etməyə başlamışdır və son zamanlar ondan hesablama modellərində istifadə edilir.

Danışiq aktı danışiq fəaliyyəti vahididir. Danışiq aktı – məqsədyönlü danışiq fəaliyyətidir ki, o, da cəmiyyətdə qəbul edilmiş danışiq davranışı prinsip və qaydalarına müvafiq olaraq baş verir. Danışiq aktı hər zaman danışanın şəxsi ilə nisbətdə götürülür. Danışiq aktında danışan adresant və adresat iştirak edir. Danışiq aktının iştirakçıları ümumi nitq vərdişlərinə, biliklərinə və dünya haqda təsəvvürlərə malik olur. Danışiq aktı zamanı mətn yaranır. Mətn dedikdə yalnız yazılı mətn deyil, həm də, istənilən “nitq əsərləri” başa düşülür. Belə ki, iştirakçılar zaman və məkana görə bir-birindən uzaq məsafədə də ola bilər [1, 412-413].

Qeyd edildiyi kimi, danışiq aktı nəzəriyyəsinin əsasları ingilis filosofu C.Ostin tərəfindən əsas işi olan “How to do things with words” (1962) əsərində qoyulmuşdur.

Danışiq aktının quruluşu haqda söhbət açan digər müəllif C.R.Syörlüdür. İndi isə C.R.Syörlün Danışiq aktı nəzəriyyəsi barədə danışaq. O, əsasən danışiq aktı nəzəriyyəsinin indiki bizə məlum olan formada inkişaf etdirilməsinə cavabdeh idi.C.R.Syörl illokutiv aktın təsviri məsələsinə ciddi yanaşmışdır. Bu məsələ Holdkroftun əsərlərində də müzakirə olunmuşdur.

C.R.Syörlün nəzəriyyəsinin verdiyi digər anlayış isə uyğunluq istiqamətidir. C.R.Syörl bu fikiri dəstəkləyir ki, dildə yalnız və yalnız 4 uyğunluq istiqaməti var. Onlar aşağıdakılardır:

1. Sözbəsöz. Burada sözlər ətraf aləmdə məsələlərin mövcud olan vəziyyətinə müstəqil şəkildə uyğun gəlir.

2. Sözbəsöz. Burada ətraf aləm illokutivliyin propozisiya məzmununa uyğun olmaq üçün uyğunlaşdırılıb. Misal üçün, idarəedici danışiq aktı - ardıcılıq göstərmək olar.

3. Uyğunluğun ikili istiqaməti o zaman yaranır ki, ətraf aləm sözlərin propozisiya məzmununa uyğun olmaq üçün dəyişdirilir. Məs: *Je nomme ce navire SS La Titanic – Mən bu gəminiTitanikadlandırırım.*

4. Uyğunluğun sıfır istiqaməti. Burada söz ilə ətraf aləm arasında uyğunluqda uğur qazanmaq barədə söz ola bilməz.

C.R.Syörlə görə ekspressiv aktlar sıfır uyğunluq istiqamətinə aid misallardan ibarət olur. Əgər belə bir nəzəri qəbul etsək ki, dil ətraf aləm ilə ifadə edilən sözlər arasında xalis olaraq yalnız iki ölçülü müstəvidə yerləşsə, bu halda C.R.Syörlün fikrincə, başqa mümkünlük yoxdur, halbuki bu, nitq vahidləri arasında referensial əlaqələrin mümkünlüyünü inkar edir. O, illokutiv aktların müxtəlif tipləri arasında fərqləri təsvir etməyə çalışmışdır. O, 12 mühlüm fərqi aşkara çıxartmağa müvəffəq olmuşdur:

1. Akt tipi məsələsində fərqlər. İllokutiv məsələsi C.R.Syörl nəzəriyyəsinin əsas komponentidir. İllokutiv məsələsi xüsusi bir tip aktın məqsədini bildirir. Məsələn, təsdiq/assertive aktın məqsədi insanlara nəyin necə olduğunu deməkdir. C.R.Syörl hesab edir ki, illokutiv məsələsi illokutiv gücün bir komponentidir.

2. Sözlərlə ətraf aləm aləm arasında uyğunluğun istiqaməti. Uyğunluq istiqaməti bölündükdə, o, C.R.Syörlün nəzəriyyəsinə mərkəzi mövqe tutur, bölünmə olduqda isə bütün taksonomiya dağılır. Yuxarıda 4 mümkünlük göstərilmişdir, lakin bütün uyğunluq istiqaməti anlayışı dilə - sözlərlə ətraf aləm aləm arasında bir əlaqə kimi – iki ölçülü baxışa olan əvvəlki ehtimallar üzərinə düşür. Əgər nitq vahidləri – lokusiyalar dünyanı əlaqələndirməkdən savayı digər məqsədə xidmət edərsə, bu halda bütöv bir uyğunluq istiqaməti ideyası dağılır

3. İfadə edilmiş psixoloji vəziyyətdə fərqlər. İllokutiv akt inancları, niyyətləri və hətta arzu və istəyi ifadə edə bilər. Bu C.R.Syörl nəzəriyyəsinin maraqlı, lakin kiçik bir hissəsidir. Əgər biz güman etsək ki, illokutiv aktlarla əlaqədar olan kiçik miqdarda mümkün psixoloji vəziyyətlər var, bu halda gərək elə bu psixoloji vəziyyətlərin vasitəsilə aktları təqdim etmək mümkün olsun.

4. İllokutiv məsələsinin təqdim eildiyi gücdə fərqliliklər. Aydındır ki, təkid etmək təklif etməkdən güclü bir məsələdir. Buna görə də, illokutiv məsələyə güc dərəcəsi tətbiq edə bilərik. Məlum olur ki, əgər biz nəyisə kateqoriyalaşdırsaq, bütün təsdiq aktları bir yerdə desək, onlardan bəziləri – tərəddüdü təklifdən güclü təsdiqə qədər, digərlərinə nisbətdə güclü olacaq, bu intuitive olacaqdır. Lakin illokutiv məsələdə gücün dərəcəsilə əlaqədar olan bir məsələ odur ki, bu deyilən dərəcə bizə imkan verirmi ki, fərdi tip assertivləri biz linear ölçüyə qoyaq, və yaxud da eyni illokutiv aktla təchiz edən sözləmlərin müxtəlif tipləri illokutiv məsələsinin müxtəlif növ güc dərəcəsinə malikdir. C.R.Syörl bu fərqi məhəl qoymur, lakin danışiq aktını dəqiq təsvir etmək istəyənlər üçün bu məsələ çox vacibdir. Burada daha bir məsələ qalxır ki, nəzakət məsələləri də danışiq aktı nəzəriyyəsinə daxil edilməlidir ya yox.

5. Danışanın və dinləyicinin status və ya mövqeyində fərqliliklər. C.R.Syörl bu fərqlilikləri müəyyənləşdirərkən, onlardan az istifadə edir. Açıq-aydın görünür ki, danışanın nisbi statusu söhbətdə istifadə edilən sözlərin tipinə təsir edir, lakin C.R.Syörl nəzəriyyəsi bu haqda heç nə demir. İllokutiv məsələdəki gücə təsirin olması məlum olur. Məsələn, daha yüksək statusa malik insan özündən statusca aşağı olan şəxsə təklif edə bilər və bu da nəticədə direktiv ola bilər. Danışanın və dinləyicinin nisbi status məsələsi M.Berry tərəfindən 1982-ci ildə müəyyənləşdirilmişdir.

³¹ ADU

6. Söyləm danışan və dinləyicinin maraqları ilə əlaqəli olması vasitələrində fərqlər. Bununla C.R.Syörl lovgalıq və şikayət kimi sözlər arasında fərqlərə istinad edir. Lovgalanmaq ki, P elan edir P-ni lovgalıq ifadə edərkən ki, P barəsində söhbət gedən haldır, digər tərəfdən şikayət etmək ki, P elan edir ki, P barəsində söhbət gedən hala təəssüf bildirir. Təbii ki, tam qeyri-mümkündür ki, 2 fərd bir-birinə zidd getsin, biri fəxr etsin, o biri isə şikayətlənsin. Məs:

Sikayətlənmə/təəssüflənmə bu formalarda ola bilər:

Je regrette profondément que – Mən çox təəssüflənirəmki,

Və vaxud da aşağıdakı situasivada işlədilmiş misala baxaq. Şahmatçılardan biri digərinə dedi:

Je suis titulaire du Master International – Mən Beynəlxalq Usta tituluna sahibəm.

Ola bilsin bu, lovgalıq kimi göründü, lakin müxtəlif cəmiyyətlərdə bu nisbətən ziyansız bəyanat ola bilərdi.

Fəxarət və vicdan əzabı elə anlayışlardır ki, onların kəmiyyətini ölçmək çətindir və hələdə *se vanter* və *pleurer*, *déplorer* kimi feillərin danışq aktları taksonomiyasına daxil edilib edilməməsi şübhəlidir/sual altındadır.

7. Diskursun yerdə qalan hissəsilə əlaqədə fərqlər. C.R.Syörl aşağıdakı tipli performativləri qeyd edir:

Je responds – Mən cavab verirəm

Je déduis – Mən nəticə çıxarıram

Onun fikrincə, bunlar söyləmi diskursun yerdə qalan hissəsilə əlaqələndirir. Bu məsələ vacidir və C.Ostin tərəfindən istinad edilmişdir. C.Ostinonu “pərtlilik mənbəyi” hesab edir və xüsusilə də eks pozitiv–izahedici / təsviredici adlandırdığı danışq aktları sinfinə istinad edərkən, qeydedirdi ki, bəzi danışq aktları birdən çox kateqoriyaya mənsub olur. Halbuki, bu, C.R.Syörlin son nəzəriyyəsinin heç bir hissəsini təşkil etmir. Bundan əlavə, danışq haqqında son məqaləsində C.R.Syörl bunun mühümlüyünü göstərmişdir. C.R.Syörl orta əsrlər filosofu Uilyam Okhamın şərafinə adlandırılmış “OkhamÜlgücü” arxasında gizlənməyə meylli olmuşdur. Uilyam Okhamın ilk olaraq belə bir arqument səsləndirmişdir ki:

“Mövcudluğu, hadisəni izah etmək üçün çox vacib olandan artıq artırmayın”.

Lakin bu halda, C.R.Syörlin əsərinin özəyini təşkil edən, sözlərlə ətraf aləm arasında iki ölçülü əlaqə kimi, bu arqument aldadıcıdır. Danışığın və ya nitqin diskursun digər hissəsilə əlaqəli olması ideyası C.R.Syörlin və Van der Vekenin formalaşdırdığı cümləyə-əsaslanan danışq aktları anlayışına uyğun gəlmir. Əgər “danışq aktı diskursda özündən əvvəl baş verəndən asılı ola bilər” kimi ideyaya imkan versək, onda “illokutiv güc analizi mənanın əsas komponentidir” anlayışı öz qüvvəsini itirir.

8. Vahidi göstərən illokutiv güc ilə müəyyənləşən propozisiya məzmununa görə fərqlər. Syörl görürdü ki, bəzi səthi forma konstruksiyalar söyləmə illokutiv təsir edir.

Zərflərin istifadəsi söyləmin gücünü artırır və ya azalda bilər.

Vous devez aller – Siz getməlisiniz.

Burada “*vraiment*” zərfinin işlədilməsi söyləmə güc əlavədir. Lakin C.R.Syörlin son nəzəriyyəsi feilyönümlü olduğundan, danışq aktı feilləri ilə vahidi göstərən illokutiv gücün nüansları ilə barişməyin mümkün olmasını görmək çox çətin məsələdir.

9. Həmişə danışq aktı kimi iştirak etməli və edə bilən aktlar arasında fərqlər danışq aktı kimi icra edilməməlidir. Digər tərəfdən, bu, danışq aktı nəzəriyyəsi üçün bir dil nəzəriyyəsi kimi elə də vacib deyil.

10. Öz icrasına görə ekstralinqvistik müəssisə tələb edən və tələb etməyən danışq aktları arasında olan fərqlər. Yalnız əgər bu kateqoriyaya düşən danışq aktları C.R.Syörlün formal nəzəriyyəsinə uyğun gəlmədikdə, bu məsələ diqqətə layiqdir. Ekstralinqvistik müəssisə tələb edən danışq aktlarının bu kateqoriyası C.Ostin tərəfindən performativ və C.R.Syörl tərəfindən deklarativ (nəqli) adlandırılır.

11. Müvafiq illokutiv feilin performativ olaraq işləndiyi və performativ olaraq işlənmədiyə aktlar arasında fərqlər.

12. İllokutiv aktın icrasının üslubunda fərqlər. Bu məsələni təsvir etmək üçün C.R.Syörl, elan və həvalənin icrası arasında fərqlərin olduğunu göstərir. Bu yenə qeyri-linqvistik məsələdir. C.R.Syörl diqqəti belə bir məsələyə çəkməyə çalışır ki, danışq aktının paylaşılması rejimi hansısa ölçüdə onun bölündüyü bir kateqoriya-riyadır. Həvalə bir qayda olaraq seçilmiş qrup fərdlərə məlumatı nəzərdə tutur ki, bu da ümumiyyətlə müəyyən olmur, halbuki elanın məqsədi odur ki, əvvəllər yalnız danışana və ya ən çoxu bir neçə fərdə müəyyən olan bütün cəmiyyətə əyan olsun. Həvalənin cəlb edilməsi odur ki, o, sakit tonda edilmiş olur, lakin elan isə elə reallaşdırılır ki, auditoriyanın sayı maksimum olsun. C.R.Syörlün danışq aktları taksonomiyası 5 geniş kateqoriyanı özündə birləşdirir [2, 20-23]:

1. Asertivlər. Bu tip vahidlər danışan ifadə edilmiş propozisiyanın həqiqət olmasını bildirir. Misal kimi, təsdiq, hökm və təkid.

2. Direktivlər. Bu tipə aid olan vahidlər danışan tərəfindən dinləyicini nəyəsə məcbur etmək cəhdi kimi qiymətləndirilir. Misal kimi, birbaşa (vasitəsiz), əmr/göstəriş və yalvarış.

3. Komissivlər. Bunlar elə aktlardır ki, onlar danışanı hə-rəkətin gələcək gedişi ilə əlaqələndirilər. Misal kimi, təsdiq, vəd və hədə-qorxu.

4. Ekspresivlər. Bu tip cümlələr psixoloji vəziyyəti ifadə edir. Onlar səmimi şəraitdə müəyyənləşən ifadə edir; bu növ aktlar danışanın öz hissələrini ifadə edir. Misal kimi, üzrxahlıq, təşəkkür və tərifləri göstərmək olar.

5. Deklarativlər. Bunlar dünyaya müvafiq dəyişiklik gətirən aktlardır.

Danışq aktlarının təsnifatını verməyə cəhd edən digər mütxəssislər, bir sıra digər versiyaların olmasına baxmayaraq, əksəriyyəti C.R.Syörlün təklifinə söykənir. O hər şeydən öncə danışq aktının modifikasiya edilmiş struktur modelini təklif etmişdir. O, aşağıdakı fərqləndirmələri aparmışdır [3, 57-59]

1) Lokutiv aktı; 2) propozisiya aktı; 3) illokutiv aktı; 4) perlokutiv aktı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fromkin V., Rodman R. An Introduction to Language. Boston, USA. 2014.

2. Searle, John R. *Expression and Meaning*. Cambridge University Press. 1979 ISBN 0-521-22901-4

3. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVIII. М., 1986.

4. <http://>Употребление языка: Бертран Рассел. Человеческое познание, его сферы и границы. 2016.

Açar sözlər: *danışq aktı, illokutiv akt, təsdiq*

Key words: *speech act, illocutive act, assertive*

Ключевые слова: *речевой акт, иллокутивный акт, утверждение*

Summary

Approach S. R. Searle to the theory of speech act

This article discusses the theory of speech act. Mainly studied taxonomy S. R. Searle, which is responsible for the development of the theory of speech act in today modern for us form.

Резюме

Подход С. Р. Сереля к теории о речевойном акте

В данной статье рассматривается теория разговорного акта. В основном исследуется таксономия С. Р. Сереля, которое несет ответственность за развитие теории разговорного акта в современной известной нам форме.

Rəyçi: fil.e.n., prof. Ç.O.Babaxanova